

РОЗДІЛ 13

ПОЛІТОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ: СТАНОВЛЕННЯ І ЗМІСТ

Міждисциплінарний характер і предметне поле політології релігії.

Академічне релігієзнавство як наука почало формуватися в дев'ятнадцятому столітті. Це час бурхливого розвитку наукового знання, корінних зламів, поворотів і переворотів у різних його галузях - біології, медицині, хімії, фізиці, математиці та ін. Філософія “де факто” перестала виконувати функцію “цариці наук”. На ґрунті позитивізму, що заперечував теоретичне, абстрактне пізнання дійсності, суспільних процесів і соціальних перетворень і апелював до емпіричного досвіду, постає нова наука - соціологія, яка практично в гуманітарній сфері знання проголошується “наукою наук” і заміняє в ній роль філософії. Соціологія, як наука про суспільство, за задумом її творця О. Конта підпорядковувала собі всі науки, які так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано містили в предметі свого дослідження суспільний елемент: історію, географію, філософію, психологію, юриспруденцію, економічну і політичну теорію тощо. Лише завдяки відомому філософу і соціологу, засновнику так званої французької соціологічної школи Е. Дюркгейму звужується предмет соціології. Остання постає як окрема наука, що займає рівне місце у шерензі наук, що досліджують суспільство.

Ми не випадково згадали про факт становлення соціології, бо саме він детермінував процес оформлення релігієзнавства в самостійну галузь наукового знання з подальшою його структуризацією. Вже тоді починають чітко вимальовуватися такі напрямки в дослідженні релігійного феномену як, власне, соціологічний, філософський, психологічний, етнографічний, історичний, компаративний (порівняльне релігієзнавство), географічний, політологічний та ін., які в майбутньому склали складну структуру академічного релігієзнавства (філософія релігії, соціологія релігії, історія релігії, психологія релігії, географія релігії, етнологія релігії, політологія релігії та ін.). Відтак власне основоположники соціології О.Конт, Е.Дюркгейм, Г.Спенсер, М.Вебер та ін. закладали основи політології релігії (хоча сам цей термін у науковому вжитку тоді ще не існував).

У цьому контексті помітною є постать М.Вебера, який у своїх працях “Соціологія релігії”, “Протестантська етика і дух капіталізму”, “Господарська етика світових релігій” входить до проблемного поля політології релігії і розглядає питання співвідношення релігії і політики. Аналізуючи релігійність він визнає її як формуючий і рушійний чинник, у тому числі і в сфері політики. Порівнюючи різні релігійні системи Сходу з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку, що релігія значно впливала на становлення, розвиток і трансформацію політичних систем суспільства і виділив три чистих типи панування - традиційне, харизматичне та легальне. Це дало йому змогу дати нову оцінку змісту і

механізмів влади, що дало поштовх новим концепціям наукового управління суспільством.

Відтак, в руслі соціології саме її представниками був закладений міцний фундамент академічному релігієзнавству взагалі і, зокрема, такому його структурному елементу як політологія релігії. В подальшому, вже в ХХ ст. на цій основі склалися і поступово еволюціонували політологічно-релігієзнавчі концепції і теорії у західному релігієзнавстві.

Зрозуміти процес становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства не можна без визначення самого терміна “політологія релігії”, який до широкого наукового вжитку в релігієзнавчій сфері увійшов лише наприкінці ХХ ст. Цей термін складається з двох слів *політологія* і *релігія*. *Політологія* (має грецьке походження, а саме: *політікос* – державні, суспільні справи і *логос* – слово, поняття, вчення) – це наука, що вивчає політику та її зв’язки, взаємодії, опосередкування, взаємовідношення з особою і суспільством, досліджує відносини між соціальними суб’єктами щодо здійснення (завоювання, розподілу, використання) політичної влади. Політологія, як і релігієзнавство, сформувалася в окрему галузь суспільно-гуманітарного знання на ґрунті соціології. Тому не випадково стосовно політології в зарубіжній і вітчизняній літературі часто вживається термін “політична соціологія”. Структуру сучасної політології складають: загальна політологія (досліджує історію і теорію політики), теорії середнього рівня (їх предметом є влада, політична система, політичні процеси, політичне лідерство, політична духовність, політична культура тощо) і спеціальні політичні науки (політична історія, географія, антропологія, психологія, соціологія, семантика, етнографія та ін.). Правомірно буде певною мірою віднести до спеціальних політичних наук і близьку до них політологію релігії.

Таким чином, можна констатувати, що політологію релігії однаковою мірою можна розглядати як структурний компонент двох важливих галузей суспільно-гуманітарного знання - релігієзнавства (яке досліджує релігію як суспільний і особистісний феномен) та політології, що мають спільне наукове коріння. Політологія релігії, взаємодіючи з структурними компонентами як політології, так і релігієзнавства, перебуваючи у їх системі, вивчає зв’язки між релігією і політикою, владою, політичною системою суспільства, вплив релігії, релігійності, релігійної культури і духовності на прийняття політичних рішень, на формування політичної культури і духовності, на політичний вибір та соціалізацію особистості і навпаки - досліджує співвідношення релігійних і політичних відносин, діяльності, свідомості, моралі, виховання тощо. Відтак, політологія релігії акумулює досвід і знання, з’ясовує закономірності щодо функціональної взаємодії політики і релігії, які накопичувалися впродовж існування людської цивілізації.

Становлення політології релігії: історія і сучасність. Релігія і політика – явища суспільні і поза суспільством існувати не можуть. Вони генетично пов'язані з історією людства. З нею вони формувалися, вдосконалювалися і трансформувалися. Відповідно і знання про зв'язок цих феноменів починають накопичуватися з моменту об'єднання людської спільноти у суспільство, з виникненням таких суспільних інститутів як держава, право, влада, власність, з усвідомленням людиною себе як істоти розумної, державної і суспільної, з виникненням такої особливої групи людей як філософів, які професійно починають займатися осягненням природи, значення і наслідків цього зв'язку. Тому первинно політологічно-релігієзнавчі знання акумулюються у сфері філософського історичного типу світогляду. Скоріше за все тут варто говорити про протополітологію релігії, яка підготувала абстрактно-теоретичну базу для синтезу різнорідних наукових знань в перспективну і цілісну наукову систему. Хоча, зауважимо, що протоелементи цих знань з'являються на рівні міфологічного і релігійного типів світогляду у стародавніх східних суспільствах Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю. Так, наприклад, протополітологічні вчення народів Індостану були викладені у Ведах, Дхармасутрах, Трипітаці, Законах Ману та ін. священних книгах, а настанови індуїзму, буддизму, джайнізму виступали ще й регуляторами тогочасного суспільно-політичного буття. Вчення про зміну династій давньокитайського мислителя Чхоу-гуна можна розглядати як предвісник відомої теорії циркуляції еліт, яку запропонував В.Парето. Такі давньокитайські релігійно-етичні і політико-правові вчення як конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм стосувалися проблем суспільного договору, державного управління, контролю, влади, співвідношення людини і держави та ролі і значення на рівні цих суспільно-політичних сегментів релігійного чинника.

Антична філософія вперше, професійно обґрунтувавши проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології та інших сфер знання, водночас визначально вплинула на подальший процес формування протополітології релігії. Філософські вчення “семи мудреців” (Клеобул, Солон, Хілон, Фалес, Піттак, Біант, Періандр), Піфагора, Демокріта, софістів (Протагор, Гіппій, Антіфонт, Фрасімах), Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, стоїків (Зенон, Клеанф, Хрісіпп, Марк Аврелій, Сенека) піднімали питання функціонування держави, демократії, справедливості, моральності політики (добра і зла в політичній діяльності), громадянського обов'язку, співвідношення держави і громадянина та ін. Попри розбіжності у їх поглядах, всі вони відстоювали позицію відповідності і взаємодоповнювальності божественного, природного і позитивного права на основі принципу справедливості. Так, Платон вважав, що державна релігія гуртує громадян, сприяє формуванню єдиної думки, а тому позитивне законодавство повинне оберігати державну релігію. Також пропагувалися ним ідеї толерантності і віротерпимості.

Проте з утвердженням християнства як державної релігії в Римській імперії віротерпимість змінюється релігійною нетерпимістю і агресивністю

щодо інших релігій. Неабияку роль тут відіграли апологети християнства, зокрема Тертуліан, Юстин, Климент, Татіан та Ориген. В епоху середньовіччя патристами (Василій Великий, Григорій Нисський, Августин Блаженний та ін.) закладаються підвалини християнського богословського релігієзнавства, здобутки якого також позначилися на становленні академічного релігієзнавства взагалі і, зокрема, політології релігії. А вже тривалий час богословська думка визначала пріоритети суспільно-політичного розвитку. Так, Августин тлумачить історію як боротьбу між християнами, що будують “град Божий” і послідовниками Сатани, які побудували світську державу – “град земний” і відстоює теократичну форму державного правління з верховенством церковної влади над світською. А представник середньовічної схоластики Фома Аквінський у своїх працях, крім теології та філософії, розглядав питання й політики, державного устрою, права тощо й створив ґрунт для нового вчення ХХ ст. – неотомізму, який став панівним напрямом у сучасному католицизмі, а після Другого Ватиканського собору визначав тенденції соціального і політичного вчення католицизму.

Проте в середні віки виникають і єретичні вчення (Іоанна Скота Еріугена, П’єра Абеляра, Марселія Падуанського та ін.), які створили спротив ідеям клерикалізму і владним амбіціям церкви й стали ідеологічною базою релігійно-політичних опозиційних рухів (богомилів, альбігойців, катарів, вальденсів, амальрікан, гуситів, лолардів та ін.).

Ці вчення, рухи й ідеї ідеологів Реформації та гуманістів періоду Відродження підготували перехід до нового етапу осмислення співвідношення таких суспільних феноменів як релігія і політика – епохи емпіризму, раціоналізму і просвітництва. В цей час превалюють ідеї цінності людської особистості, утвердження громадянських прав і свобод, свободи релігії, свободи віросповідання, свободи совісті, відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави. Ці ідеї обґрунтовують у своїх працях видатні мислителі того часу Б.Спіноза, Т.Гоббс, Дж. Локк, П. Гольбах, Т.Джефферсон, Т. Пейн, Б. Франклін та ін. Практично реалізувалися в політичному житті вони в результаті Французької та Американської буржуазних революцій та разом з концептами німецької класичної філософії і марксистської соціально-філософської теорії визначили подальший хід історії людства у ХІХ – ХХ століттях.

В руслі вищевказаних загальносвітових тенденцій, але зі своєю специфікою, відбувалися становлення і розвиток релігієзнавства і відповідно – протополітології і політології релігії в Україні. Ця генеза проходила в найкращих традиціях Києво-руської доби. Спадщина таких мислителів, як Іларіон, Клим Смолятич, Данило Заточник, які через призму духовно-практичного осмислення світу проповідували ідеали добра, повагу до суспільних інтересів, справедливість, активну життєву позицію, усвідомлення людиною особистої гідності, індивідуальної неповторності, знайшла своє творче продовження і переосмислення у працях Станіслава

Оріховського-Роксолана та Івана Вишенського. Саме С. Оріховський розробляв ідеї природного права та суспільного договору. Він заперечував теорію божественного походження влади і визначав, що вона виникла внаслідок суспільного договору. На його думку, гарантією розвитку і існування держави є не Бог, а Закон, перед яким мають усі бути рівними незалежно від їх соціального статусу. Також прогресивний крок у напрямку розуміння співвідношення релігії і політики був зроблений представниками Острозького культурно-освітнього центру, Києво-Могилянського колегіуму, а згодом – Києво-Могилянської академії та світоцем української філософії Григорієм Сковородою. А вже у XIX - XX століттях на національному ґрунті, використовуючи світовий досвід, вибудовують свої теоретичні конструкції П. Лодій, Я. Рубан, О. Новицький, С. Гогоцький, П. Юркевич, С. Подолинський, І. Франко, М. Драгоманов. Зокрема, Івана Франка і Михайла Драгоманова можна назвати одними із основоположників світського українського релігієзнавства. Франко піддав нищівній критиці клерикалізм, пропагував принципи свободи віровизнання. Ідеалами Драгоманова є громадянське суспільство, лібералізм, демократія і громадянська церква, для якої він навіть склав проект статуту.

Особливе місце в історії українського релігієзнавства займає творча спадщина діячів українського національного відродження перших десятиліть минулого століття М. Грушевського, О. Лотоцького, І. Огієнка, М. Шаповала, О. Бочковського, В. Липинського, А. Річинського та ін. Всі вони створили власні теоретично завершені релігієзнавчі конструкції, в яких належне місце відвели релігійно-політичній проблематиці. В концепції Грушевського релігія постає як форма самовизначення особи і спільноти, в Шаповала – як символ суспільного буття. Липинський створив своєрідну модель взаємовідносин між релігією та політикою, в якій релігія і церква є основою держави. Мислитель пропонує принцип поділу духовної та світської влади, поставив питання про типи державно-церковних відносин і на основі теорії еліт та способу їх організації виділив зокрема три типи таких відносин: перший тип - партнерські відносини між державою і церквою при сильній державній владі і її підтримці духовної влади; другий тип – при слабкій світській владі частина її повноважень делегується церкві, яка користується правами світської влади; третій тип – антагоністичне відокремлення церкви від держави. Саме цей останній тип державно-церковних відносин був реалізований в Радянському Союзі, в якому тривалий час перебувала Україна. Власне, тоді й загальмувалося у своєму розвитку українське релігієзнавство й дослідження питань співвідношення релігії і політики.

Проте варто зауважити, що і в радянські часи в межах наукового атеїзму уже проростають паростки нового релігієзнавчого знання. Поступово починають проявлятися окремі структурні елементи цієї науки, що невдовзі отримає назву академічне релігієзнавство (зокрема, й політологія релігії). Простежується ця тенденція в працях Д. Угриновича, І.

Яблокова, В. Гараджі та ін. Як суспільний феномен, досліджував релігію А. Сухов. Питанням свободи совісті присвячені роботи О. Ружеліте, М. Кириченка та Ф. Рудинського. Про історичний аспект відокремлення церкви від держави і школи від церкви писали І. Бражник і М. Персіц. Соціальну природу релігії досліджував Ю. Левада. Дослідженню взаємовідносин релігії, держави і права присвячені публікації В. Клочкова. Попри ідеологічну заангажованість, в працях цих та інших авторів радянської доби ми відзнаходимо раціональне зерно і з них отримуємо певний приріст наукового знання. В розвиток окремих проблем політології релігії в той час своїми працями зробили певний внесок В. Танчер, А. Єришев, П. Косуха, М. Бабій, О. Огнева, О. Онищенко, В. Суярко, О. Уткін, О. Шуба, В. Щедрін та ін.

У 1991 році, з отриманням Україною незалежності починається новий, якісний етап у розвитку української науки і зокрема релігієзнавства, для якого останні майже двадцять років є знаковими. Національна Академія Наук України отримує статус національної. Вона самостійно визначає пріоритетні напрями наукових досліджень, які перестають бути ідеологічно упередженими і ґрунтуються на принципах об'єктивності та історичності. В її структурі уже з 1991 року в Інституті філософії функціонує Відділення релігієзнавства очолюване з 1993 року з проф. А. Колодним. Завдяки наполегливій творчій праці цього колективу було окреслене предметне поле релігієзнавства, сформульовані принципи академічного релігієзнавства та визначена його дисциплінарна структура. В 2000 році вийшла фундаментальна колективна наукова праця "Академічне релігієзнавство". Окрема тема в цій праці присвячена безпосередньо політології релігії. Вона написана О. Саганом, який проводить глибокий аналіз структурного і функціонального рівнів взаємодії релігії і політики, простежує еволюцію теократичної ідеї походження влади, розглядає богословські концепції релігії і політики, визначає основні моделі взаємодії держави і церкви та дає їм характеристику, аналізує державно-церковні відносини в Україні. В своїй монографії *"Вселенське православ'я"* (К., 2004) О. Саган звертає увагу на етно-політичну обумовленість розвитку й статуси функціонування православних Церков, аналізує зв'язок трансформації візантійської етатистської ідеї з формуванням концепції православ'я як системи помісних Церков, розглядає православну ментальність новітнього часу як рефлексію суспільно-політичного розвитку. Аналогічній проблематиці була присвячена докторська дисертація В. Бондаренка *"Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні"* (К., 1993). Дослідник присвятив значну кількість своїх праць проблемам державно-церковних відносин, міжконфесійним конфліктам та їх профілактиці і відверненню, аналізу релігійно-політичної ситуації в Україні тощо.

Загалом співробітниками Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ видана велика кількість індивідуальних і колективних монографій, наукових

збірників і статей в часописах, що безпосередньо чи опосередковано піднімають питання політології релігії, розробляють і вдосконалюють її понятійно-категоріальний апарат. Так, в монографії *«Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні (К., 2002) д.філос.н. В.Єленський* досліджує тенденції і напрямки церковно-політичних і релігійно-соціокультурних змін у посткомуністичних суспільствах, суспільно-політичні протиріччя релігійно-інституційного розвитку, проблеми релігійної свободи і релігійних прав людини в Україні і світі на зламі ХХ – ХХІ століть, вектори і характер трансформацій релігійності посткомуністичних суспільств, вивчає релігію як чинник політичної та етнічної мобілізації посткомуністичного простору. Особливу увагу він приділяє питанням взаємодії релігії і політики, релігійним інституціям як суб'єктам внутрішньополітичного процесу. Проблемам функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин, розв'язання котрих визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні присвячене монографічне дослідження к.філос.н. С. Здіорука *«Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття» (К.,2005)*. Особливу увагу науковець приділяє визначенню ролі релігійної складової у практиці українського державотворення та політиці України щодо релігії в контексті трансформацій сучасного світу. На думку д.філос.н. А. Колодного з його монографії *«Україна в її релігійних виявах» (Львів, 2005)* в умовах нинішньої української дійсності кореляцією побудови громадянського суспільства в нашій країні могла б бути громадянська релігія, яка “не відміняє віровчення і культову практику сакральних релігійних течій, а певною мірою надбудовується над ними”. У А.Колодного є чимало публікацій, що присвячені політизації релігійного життя і тенденціям сакралізації світського буття суспільства і держави, міжконфесійним і державно-церковним відносинам тощо. Д.філос.н. П. Яроцький у своїх працях піднімає питання буття релігії і церкви в тоталітарну добу і в незалежній Україні та сучасному світі, політизації релігії, еволюції соціально-політичних орієнтацій і діяльності релігійних організацій. Д.філос.н. Л. Филипович вивчає вплив релігії і релігійності на політичні вподобання громадян, займається етнополітологією релігії, проблемами гендерної політики, виявляє суспільно-політичні детермінанти поширення новітніх релігійних течій. К.філос.н. М. Бабій досліджує один з важливих специфічних сегментів внутрішньої і зовнішньої політики держави у сфері свободи совісті. Він визначив її базові засади, кореляти, пріоритети, принципи і завдання. Стрижнем сутності цієї політики М. Бабій називає людиномірність, оскільки вона зачіпає інтереси як віруючих, так і не віруючих індивідів, торкається духовної сфери людського буття. В своїх публікаціях він аналізує державно-церковні відносини, подає їх типологію, формулює відповідний категоріально-понятійний апарат. Питання сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи

совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі, місця Церкви у системі суспільних інституцій сучасної України, взаємозв'язку церкви і політики в Україні і загрозу політизації висвітлює в своїх наукових працях д.філос.н. В. Климів. К.філос.н. О.Бучма в своїх наукових публікаціях визначає функціональну взаємодію релігії, держави і права, аналізує трансформації співвідношення релігії і політики, визначає специфіку церкви як особливого організаційного утворення духовної влади, характеризує феномен світських релігій та причини їх виникнення, корелює рівень релігійної свободи у суспільстві з функціонуванням суспільних відносин.

В системі НАН України функціонують й інші наукові інституції, які проблемно займаються окремими аспектами політології релігії і мають певний доробок у цій галузі. Так, в структурі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ функціонує Центр проблем Церкви і етноконфесійних досліджень, який досліджує проблеми суспільно-політичних орієнтацій релігійних організацій. Відтак, політологія релігії – це молода галузь академічного релігієзнавства, що межує з політологією і має глибоке історичне коріння та помітні перспективи розвитку. В своєму розвитку вона відбула певні історичні етапи і набула наукового оформлення в незалежній Україні завдяки наполегливій праці українських вчених.

Релігія і політика: точки співвідношення. Українське суспільство в контексті загальносвітових політичних процесів поступово стає відкритим – відбувається індивідуалізація (приватизація) духовно-практичних його компонентів. Прикладом цього є й приватизація релігії. Як у політичних, так і в релігійних сферах пріоритетними є свобода вибору та принципи консенсусу. Але саме вони є умовами існування та ефективного функціонування демократичного державного режиму. В усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в релігійній, колективні форми історичного розвитку, колективний історичний суб'єкт втрачає свої позиції й спостерігається активізація індивідуального суб'єкта (громадянина, віруючого тощо), особисті інтереси, цілі, потреби якого домінують над груповими, колективними.

Важливими регуляторами суспільних відносин України, які пронизують усе суспільство, є політика і релігія. Політика, як галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, окремими особами, національними спільнотами тощо), щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) влади виявляється практично у всіх сферах сучасного суспільного життя: економічній, соціальній, національній, культурній, науково-технічній, екологічній, військовій та ін. На часі все більше помітним стає вплив на ці сфери і релігійного чинника. Крім того, спостерігається не тільки наявність, а й активізація релігійних компонентів в діяльності суб'єктів політики як соціальних (нація, соціальні верстви, корпоративні групи, особи), так і інституційних (державна, політичні партії,

ЗМІ). Це свідчить про те, що відбувається зміна у співвідношенні релігії і політики. Якщо впродовж усієї історії українського державотворення релігія була залежною від політики, то наразі ці два суспільні феномени у відношувальному тандемі перебувають здебільшого на паритетних засадах.

Значимим є релігійний вплив на політику опосередковано - через особу (індивідуальний суб'єкт політики), яка, залежно від конкретних обставин, включається в політичну діяльність і яка уособлює певний ступінь політичної волі суспільства. Останнє визначає і зворотній вплив – політики на релігію, яка, в свою чергу, претендує на роль своєрідної “докси” - спонтанної згоди, що об'єднала б окремі групи людей у політичні спільноти, які б послідовно використовували сприйняту доксу як інструмент політичної боротьби.

Все більше позначається релігійний чинник на виборчій поведінці електорату, який поступово у своїй масі стає більше залежним не від політичних чи ідеологічних програм або платформ, а від належності виборців до великих соціальних груп, зокрема таких як конфесія чи етнос, які забезпечують конкретній партії більш-менш стійку виборчу базу. Необхідно відзначити, що симпатії до певних партій та ідеологій можуть бути і наслідками ранньої соціалізації (в сім'ї, під впливом найближчого оточення). Проте, як свідчать реалії сьогодення, релігія все більше вторгається і в цю сферу.

Ріст значення релігійного чинника в політиці засвідчує і той факт, що партії, які раніше ігнорували чи заперечували суспільну значимість релігії, кардинально змінили погляди щодо неї і намагаються будувати відносини у конфесійних вимірах на умовах діалогу й порозуміння.

І політичні, і релігійні зміни є результатом діяльності людей. Але не всі індивіди однаковою мірою беруть участь у широкомасштабних і політичних, і релігійних перетвореннях. Одні займаються звичною, буденною діяльністю, а є й такі, які, завдяки своїм особливим якостям (знанням, компетенції, таланту, майстерності, силі, хитрощам і навіть. “харизмі”), діють в ім'я чи в інтересах інших або ж маніпулюють іншими, пригнічують інших. Це - політичні лідери, пророки, ідеологи, державні діячі, диктатори та ін. В релігії і політиці загальним критерієм є персональна харизма. Харизматичні особистості розвивають в собі певні риси, що здатні підсилювати їх образ як посланців Бога, втілення долі, передвісників історії, вождів тощо.

В періоди соціальних криз, коли руйнуються звичні норми, правила і закони, дискредитується правляча еліта (саме в такій ситуації перебуває нині Україна), зростає значення харизматичної легітимації. Однак для сучасного українського і релігійного, і політичного поля характерна відсутність такої особи, яка б володіла сильним динамічним потенціалом, необхідним для здійснення кардинальних змін у цих сферах. Відтак звичними стали явища “узурпації харизми” та “вигаданої харизми”, що

сприяють ескалації релігійних і політичних конфліктів, загостренню суспільної ситуації.

Сучасне українське суспільство являє собою нестабільну соціальну систему, яка щойно вийшла на шлях моделювання ринкової економіки і практичного втілення політичної демократії. В даній ситуації йому загрожує плутократія, яка викликає процеси трансформації і політики, і релігії в “професію”, “бізнес”, у засіб заробляння грошей, детермінує виродження первісного призначення і функціональності релігії і політики, що таїть в собі загрозу державній і національній безпеці, та слугує умовою існування корупції в яку можуть включатися вже не тільки політичні суб’єкти, а й релігійні агенти дії.

Таким чином, політика і релігія – важливі підсистеми українського суспільства, що перебувають у функціональних взаємозв’язках між собою та з іншими суспільними підсистемами й суспільством в цілому. Політика може зумовлювати релігійні зміни, концентровано виявлятися в релігії, але й остання справляє великий зворотній вплив на першу. Політичні ідеї можуть формулюватися у відповідь на потреби релігійної сфери суспільного життя.

Функціональна взаємодія релігії і держави. Варіанти взаємодії релігії й держави можуть слугувати причиною інтеграції чи дезінтеграції державно-церковних відносин (специфічних взаємозв’язків релігійних організацій з державою) й визначати їх характер: як відносин між державою й панівною церквою; державою й терпимими релігійними організаціями і державою й конфесіями, що переслідуються.

Регулятором цих зв’язків за певних обставин може виступати держава чи таке особливе організаційне утворення духовної влади як Церква. Остання за своєю природою дуалістична, що й визначає її специфіку. Вона є симбіотичним модусом релігійних і суспільних відносин. Її функціональність можна визначити як суспільну, бо її діяльність розгортається в певній соціальній конструкції, де вона постає як об’єднання віруючих того чи іншого релігійного напрямку на основі спільного віровчення і культу, централізованою системою управління життям, діяльністю та поведінкою віруючих певного конфесійного визначення, ієрархічністю, зумовленою системою норм (релігійної моралі, канонічного права тощо), цінностей, санкцій, розподілом своїх членів на духовенство (професійних служителів культу) та мирян (рядових віруючих). Належність до певної церкви може визначатися як сімейними і національними традиціями, так і свідомим вибором особи. В процесі релігійної діяльності церква, виконуючи релігійні функції, здійснює водночас і політичні, соціальні, економічні, правові, культурні впливи на особу й соціум. Але все таки основним поклинанням Церкви є специфічно-релігійне. Вона має забезпечити особливий зв’язок людини з трансцендентним, Богом.

З державно-церковними відносинами пов'язуються такі поняття як свобода вибору і свобода совісті. У відношувальному тандемі “державна - церква” ці фактори мають бути визначеними не як якийсь особливий дар держави, а як природне право кожної особи на можливість вільного вибору релігії, віри в Бога, світоглядних орієнтирів і переконань, що б мали визначити сенс особистісного буття, мотиваційний каркас вчинків й поведінки індивіда (Свобода совести, вероисповедання и религиозных организаций. – К., 1996. – С. 7).

Нехтування й ігнорування цього фактору, однобічність впливу держави на церкву, антагоністичний тип відокремлення Церкви від держави, що заперечує можливість вільного партнерства між цими інституціями, призводило до викривлень і збочень суспільного устрою. В умовах світоглядного вакууму це сприяло виникненню квазірелігійних утворень як результату пошуків нової віри, нових духовних орієнтирів, цінностей та ідеалів.

Заборона релігії з боку держави може призвести до наділення природними властивостями осіб, націй, певних суспільних інституцій, виникнення так званих світських релігій, - соціоцентричних за своїм характером (зосереджених на сакралізації об'єктів земного походження). Вшанування небесних богів світські релігії підміняли поклонінням богам земним. Вони мали всі зовнішні ознаки релігії: віра в надприродні властивості предмета відповідного культу, міфологему, символіку, атрибутику, культову практику тощо. Наприклад, у марксизмі-ленінізмі (багато хто з дослідників відносить його до світських релігій) роль Святого Письма виконували праці класиків цього вчення, Святих переказів - мемуари більшовиків, вселенських соборів, документи компартійних з'їздів, ікон - портрети вождів. Були також і свої таїнства, не обійшлося й без сектантства. За таких умов церковні інституції фактично перетворювались на придаток державного механізму, а їх релігійна діяльність переслідувала подеколи далеко не релігійні цілі. Відбувалося усупільнення релігійних відносин, які переставали виконувати свої специфічні функції й перетворювались в механічний спотворений придаток суспільних відносин.

Об'єктивоване усупільнення релігійних відносин притаманне всім деспотичним тоталітарним державам. Виразного прояву воно набуває в феномені культу особи, коли сакральний світогляд з його неодмінним атрибутом - вищим божественним началом трансформується у віру в доброго вождя.

Релігія, будучи поєднаною з глибинними основами людського буття, впливає на соціальні структури і цінності. Важливість її засвідчується тим, що вона охоплює в собі речі, які виходять за межі світськості. Функціонування релігійних відносин залежить від рівня релігійної свободи в кожному окремо визначеному суспільстві, а виміри релігійної свободи пов'язані з незалежно еволюціонуючими частинами доктрин сучасних правових системах; її розуміння залежить від впливу концептуальних

розробок в різних галузях світського права. “Часом релігійна свобода стає поєднуючою ланкою конкуруючих цінностей рівності, слова, асоціації, гідності і особистої свободи. Тому іноді застосовується спроба звести релігійну свободу до її світських компонентів. Але ... головним для релігійної свободи є право релігійних моделей життя на те, щоб бути прийнятими на своїх власних умовах, а не знаходити захист, якщо (і тільки якщо) вони погоджуються зі світськими судженнями відносно того, що саме необхідно захищати” (Дьюрем К. *Свобода релігії: модель США // Модели церковно-государственных отношений стран западной Европы и США. - К., 1996. - С. 131*).

Суспільне забезпечення релігійної діяльності. Останнє десятиріччя минулого століття та перші кроки нового ознаменовані формуванням нової суспільної, правової, релігійної реальності в Україні, ознакою якої є звільнення від ідеологічних міфів і догм та творення громадянського суспільства. Точкою дотику релігійної, суспільної, державної і правової діяльності є створення можливостей ставлення загальнолюдських ціннісних орієнтацій і духовних перспектив шляхом усунення протиріч у духовному житті і подолання морального і правового нігілізму.

Громадянське суспільство як система суспільних інститутів (сім'я, Церква, система освіти і науки, професійні об'єднання) має забезпечити можливість реалізації потреб і інтересів окремих індивідів і колективів. Таким чином, уможливується впровадження “моральної арифметики” Ієремії Бентама (“Найбільше щастя для найбільшої кількості людей”), який розглядав суспільний інтерес як суму індивідуальних інтересів.

Зниження ролі впливу держави, в умовах становлення громадянського суспільства, призводить до зіткнення індивідуальних інтересів (які часто густо протилежно спрямовані), ескалації соціальних конфліктів та порушень розумного співвідношення свободи, рівності, справедливості тощо.

В такому випадку необхідне відновлення природної рівноваги між силами громадянського суспільства і державної влади. Важливим чинником, що може вплинути на збалансування громадянського суспільства і державної влади є релігія (Церква). Для здійснення цієї функції в Україні, практично в межах правового поля і системи суспільних відносин, створені всі можливості: Церква в суспільстві відокремлена від держави, а школа від Церкви. Тобто, Церква не може контролювати чи примушувати до дій чи бездіяльності громадян, виконувати державні, політичні, адміністративно-правові функції. Ознаками цього є відсутність правових форм союзу держави і Церкви, представництва релігійних організацій в державних органах, права законодавчої ініціативи релігійних організацій, не втручання в систему правосуддя та ін.

З іншого боку, держава не може втручатися у внутрішньо-церковні справи, канонічну діяльність, самоуправління; не може здійснювати державно-правовий контроль, примус у сфері релігійних відносин. Однак,

держава забезпечує охорону законної діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих, здійснює правову регламентацію діяльності релігійних організацій та контролює дотримання ними встановлених державою законів. Правовий режим Церкви в Україні визначений Конституцією України і деталізований в інших законодавчих актах української держави.

Власне, сам факт прийняття Конституції України 28 червня 1996 року є актом усвідомлення “відповідальності перед Богом” (*КУ, преамбула*), що є підтвердженням значимості релігійного чинника не тільки в історії українського державотворення та сучасного її стану, але й його ролі у поступі українського суспільства в майбутнє. Передусім, констатовано, що держава сприяє консолідації і розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (*КУ, ст. 11*). Це є ознакою релігійного плюралізму. Гарантоване право на свободу світогляду і віросповідання та закріплений правовий режим Церкви в Україні: “Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від Церкви ” (*КУ, ст. 35*). Заборонена діяльність політичних партій, що розпалюють релігійну ворожнечу (*КУ, ст. 37*). Обов’язки держави щодо релігійних організацій та обов’язки релігійних організацій перед державою і суспільством визначені в законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Зв’язковою ланкою між Церквою і державою є Державний орган у справах релігії, який має забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і Церкви (*ст. 30*).

Задекларована рівність конфесій перед законом чинна лише в державно-правових відносинах. Про рівність релігій у суспільно-політичній сфері можна говорити з певною долею умовності. У суспільстві різні конфесії не завжди отримують однакове визнання серед громадян, адже історично його доля може бути зв’язана з певною конфесією. Так, в історії України тісно пов’язана з православною Церквою. Тому не випадково переважна частина населення України релігійно ідентифікують себе з Православ’ям. Значимість цієї конфесії в історії, культурі, державності, моральності, спадкоємності традицій українського суспільства не могла не бути відзначеною і на законодавчому рівні. Так, кодекс законів про працю України визначив такі Православні релігійні свята – Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця, - як святкові і не робочі дні (*ст. 73*). Проте, зважаючи на багату палітру, поліконфесійність українського суспільства та проголошений релігійний плюралізм з гарантіями рівності, в цьому ж законодавчому акті закріплено: ”за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництва підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні ” (*ст. 73*).

Законодавцем закріплені і певні переваги релігійної діяльності порівняно з політичною діяльністю. Так, Закон України “Про збройні сили

України”, обмежуючи політичну діяльність у Збройних Силах України, гарантує кожному військовослужбовцю право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, уможлиблює відправляти, одноособово чи колективно, релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність з додержанням вимог Конституції України та законів України (ст. 17). З метою подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і Церкви, Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу на основі Конституції України” (ст. 35) визначив організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, право на яку “мають громадяни України, якщо виконання військового обов’язку суперечать їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю” (ст. 2).

Світськість української держави підкріплюється законодавчим закріпленням неможливості правового регулювання релігійними організаціями шлюбно-сімейних відносин і реєстрації актів громадського стану. Так, згідно з сімейним законодавством ставлення до релігії не може обмежувати права та встановлювати переваги при одруженні і в сімейних відносинах, а релігійний обряд шлюбу не має правового значення і є особистою справою громадян.

Водночас, релігійні організації наділені низкою переваг (пільг). Зареєстровані релігійні організації, що не займаються підприємницькою діяльністю звільняються від земельного податку (ЗУ “Про плату за землю”, с. 12), мають пільги по оподаткуванню (ЗУ “Про оподаткування прибутку підприємств”, ст. 7, 13, ЗУ “Про податок на додану вартість”, ст. 5) та ін.

Як бачимо, функціональна взаємодія держави, суспільства й релігії окреслюється чіткими правовими рамками соціально-демократичного устрою. Але релігія, як вже було зазначено, може відновити баланс в системі взаємодії у громадянському суспільстві “Через свої моральні послання, своє критичне ставлення до властей, освітню діяльність у суспільстві й через свій приклад виконання обов’язку робити свій внесок у суспільний розвиток та вдосконалення демократії”, - відзначає доповідач Парламентської Асамблеї Ради Європи Луїс Де Пьюг (*Див.: Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій // Упорядник Бабій М.Ю. – К., 2002. – С. 60-61*). При цьому він застерігає від зрощування релігії і політики як суспільних феноменів, - “Релігія не може зайняти місце демократії і не повинна намагатися посісти владні позиції. Відповідно і політичні партії не повинні охоплювати релігійні деномінації. Теократія є не найвищим ступенем демократії, а її запереченням” (*Там само*). Л. Де Пьюг припускає, що “релігії можуть стать головними активними захисниками прав людини та громадських етичних і моральних цінностей” (*Там само*).

І саме засобом виконання цієї соціальної й етичної ролі, або місії, сучасні конфесії України роблять певний внесок у творення соціальної,

правової, демократичної держави і громадянського суспільства. (*Дивитися, наприклад: Матеріали Всеукраїнського форуму “Плід правди сіється творцями миру”*. – К., 1998). Відомий богослов о. Іван Шевців підкреслює: “Саме аспект моральний або етичний суспільного питання є насамперед причиною зацікавлення і встрявання Церкви в нього з тим щоб надати цьому питанню етичне спрямування, розв’язати його в гармонії з правдивою і найвищою метою людини, Божими заповідями і християнськими чеснотами” (*Шевців Іван. Християнська Україна*. – Київ-Дрогобич, 2003. – С. 74).

Інший церковний діяч кардинал Йозеф Гьофнер підкреслюючи, що самі по собі “політичні партії є “світськими” утвореннями і не підпадають під керівництво Церкви “, зауважує, що “в сьогоденньому суспільстві з плюралістичним світоглядом Церква деколи змушена буде займатися програмами політичних партій, щодо яких вона як берегиня вчення про віру і мораль матиме застереження... християнин має право – мало того він зобов’язаний, згідно з засадами своєї віри, - брати участь у політичній розбудові держави. Суспільства й економіки” (*Гьофнер Йозеф, кардинал. Християнське суспільне вчення*. – Львів, 2002. – С.266-267).

Проте й демократія має недоліки. На які звертають увагу й богослови (і стають пророками). Так о. Іван Музичка твердить: “Великою хобою демократії є те, що в її нутрі може легко творитися корупція, моральний розклад. В демократії діють люди, а не ангели. Клопіт є не в системах, а в людях, які можуть бути обманщиками і шахраями або, просто, не вміють правити урядами. Лихо не в демократії, в якій обманців проженуть виборці, а в недемократіях, коли обманці й розбійники дістаються до влади. Народ тут вже нічого не може зробити і “вибирає” їх далі собі на сором і лихо ... Коли наша тепер демократія в Україні має свої хиби, недоліки..., то лікуймо це опозицією, розумною і творчою критикою, вказівками, порадою за допомогою преси... Не міняймо вартостей, на яких поставлене життя людини, її держава... Оцінюючи ідеології, не піддаваймося емоціям як німці перед Гітлером собі на сором або росіяни перед Леніним, бо ж то буде собі на загибель” (*Музичка Іван. Християнство в житті особи і народу. Вибрані твори*. – К., 1999. – 151-153). Водночас о. Музичка відзначає, що Церква може співпрацювати з будь-якою системою, яка визнає основні права людини і прийме всякий суспільний лад який цінує людську гідність і “дозволяє людині виконати Божу волю” (*Там само*. – С.157).

Релігія, політика, суспільство і держава в контексті глобалізаційних реалій сьогодення. Сучасна суспільна ситуація характеризується загостренням проблем національної, державної і духовної безпеки, фокус яких окреслюється тим, що:

- 1) Визначальною мегатенденцією сучасної епохи є тріумф індивідуалізму. Центральне місце в суспільстві займає індивід, який заміщає в цій ролі плем’я, націю, групу тощо, на свій розсуд обирає середовище, самостійно визначає свої дії і несе особисту

відповідальність за власні вчинки, створює нові відношення і цінності, релігійний вияв яких може бути джерелом як етнічної, національної консолідації так і за певних умов – виявом руйнівної, асоціальної, антинаціональної сили.

- 2) Зміни в інформаційних та біологічних технологіях піднімаючи лаштунки над таємницею життя детермінують кризові явища в спіріосфері. В зв'язку з цим актуалізуються питання духовної безпеки (нові експериментальні технології в керуванні масовою та індивідуальною свідомістю тощо). Не тільки людське тіло, а й дух потрапляє в сферу товарних відносин. Відбувається десакралізація особи, яка розглядається як механічна складова в галузі проектування, виробництва і застосування технологій інформації.
- 3) Держава поступово перестає бути базовим інститутом політичної системи і політичної організації суспільства. Процеси творення нової архітектури світового співтовариства спричиняють руйнацію взаємозв'язку основних складників державної організації: власної території, власного населення, власного уряду, власної грошової одиниці та ін., а й відтак ставлять під сумнів їх функціональну спроможність, створюючи цим загрозу державній безпеці. Релігія феноменально перебуваючи щодо держави поза контекстом (в умовах демократичного суспільства) водночас в конфесійних своїх виявах константно взаємопоєднана з останньою.
- 4) Посилення креативного (інноваційного) компонента в постіндустріальних суспільствах детермінує широкомасштабні зміни в релігійному і політичному житті. Політика і релігія – важливі підсистеми сучасного суспільства, що перебувають у функціональних взаємозв'язках між собою та з іншими суспільними підсистемами і суспільством у цілому. Зумовлення політикою релігійних змін, трансформацій, її концентроване виявлення у релігії, а з іншого боку зворотній вплив релігії на політику (формулювання політичних ідей у відповідь на потреби релігійної сфери суспільного життя) свідчить про процеси політизації релігії і клерикалізації суспільства, які ведуть до виродження первісного призначення і функціональності і політики і релігії та загрожують суспільній безпеці.

В контексті глобалізаційних реалій актуалізується питання співвідношення релігії (релігійної діяльності) з економічною. Історія людства переконує, що релігія і економіка не такі вже й далекі як здавалося б на перший погляд, а можна сказати й – навпаки. Хоча й ранне християнство в багатстві вбачало причину вічних мук, вміння “робити гроші” – небезпека, багата людина – перший кандидат на прокляття, проте ідеї боротьби за віру Христову, боротьби з ересями прикривали комерційні справи, що призводили до розширення земельних володінь і податкового поля церкви. А вже Реформація і Ренесанс вміння “робити гроші” зводять в

ранг божої милості та головного обов'язку. Однак необхідно зауважити на суттєвій різниці в тенденціях сучасного суспільства і навіть недавнього минулого. Якщо донедавна вирішальним економічним чинником була земля, потім капітал, то зараз в економіці на передній план виходить не матеріальне, а духовне (інформаційне) виробництво, сутнісним фактором якого є Людина.

Всі вищезначені зміни відбуваються на тлі все більше зростаючої вестернізації (чи навіть американізації). Прозахідна орієнтація в релігійній сфері набуває форми фетишизації. Американізація способу буття релігій передусім виявляється в уніфікації й комерціалізації релігії (релігія перетворюється у бізнес, спосіб заробляння грошей) та поширенні поп-релігійності. Глобальні межі уніфікації релігії визначаються передусім засобами масової комунікації (особливо телебаченням), для яких не існує кордонів. А як відомо традиційні релігії сформувалися в суспільствах, що існували в певних кордонах. На противагу їм сучасні релігії перетинають завдяки сучасним технологіям в галузі комунікації і транспорту будь-які конкретні часові і просторові межі. Тому реформовані традиційні релігії відстоюючи свободу свого буття намагаються створити спротив культурному імперіалізму, ідеалізованому західному способу життя, який витісняє національні, етнічні, традиційні для певного народу норми і цінності, звичаї і мораль, моделі сімейного життя, способи виробництва і споживання та й насамкінець – релігійні вірування. А інколи релігія є дієвим (а то й єдиним) чинником збереження національної самобутності, культурної автономності тощо, особливо коли це стосується свободи буття національних меншин і корінних народів України (євреї, караїми та ін.).

Таким чином, спільна наднаціональна координація у сфері економічних, політичних, культурних та інших відносин знаменує тенденцію переходу від ізоляції до глобалізації людської спільноти, що характеризується як засвоєння і оволодіння єдиним світовим простором і визначається становленням нового типу відношень у системі “людина-світ”. Це детермінує питання місця і форм участі у даному процесі України, яка в результаті зміни світоглядної парадигми і ціннісних орієнтацій опинилась у стані не тільки соціально-економічних, а й духовно-культурних флуктуацій (випадкових відхилень від усталених норм).

Упорядкування і стабілізація культурно-цивілізаційного поступу України на мікрорівні (розбудова демократичної соціально-правової держави, становлення національної свідомості, відродження ідеї національної духовності, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей у масовій свідомості) і входження до нової макроструктури в якості рівно-і повноправного члена світового співтовариства можлива при наявності певного дисипативного чинника.

В умовах руйнації і розпаду монолітної системи взаємозв'язків між соціально-економічними, політичними і соціокультурними структурами в державі роль цього чинника за певних обставин може виконати релігія, яка,

охопивши всі сфери людського буття (окрему людину-особистість, сім'ю, економіку, політику, виховання тощо) була б каталізатором створення глобальної системи саморегулювання стосунків людини з навколишнім середовищем, суспільства – природою.

Проте зауважимо, що сучасну релігійну ситуацію, яка характеризується станами контакту, зіткнення і конфлікту можна вважати кризовою. Кризові процеси у релігійній сфері супроводжуються відтворенням старих усталених стереотипів і догм, нетерпимістю, гіперкритицизмом щодо інших поглядів, вірувань, конфесій тощо, відсутністю самокритичності, месіанством (претензією на абсолютну істину) та фактичним сповіданням подвійної моралі. Це, в свою чергу, призводить до загострення як між-так і внутріконфесійних відносин, роз'єднання церкви і суспільства, релігії і культури, сприяє суспільній дезінтеграції. Можливою причиною цього явища є об'єктивоване усупільнення релігійних відносин, що переставали виконувати свої специфічні функції й перетворювались у механічний спотворений придатак суспільних відносин.

Вихід з такого становища можливий становленням міжцерковного діалогу та діалогу між державою і церквою, які будувалися на принципах толерантності, взаємоповаги, порозуміння, дотримання свободи совісті та права вибору. А для цього необхідне створення усталеної світоглядної позиції на засадах релігійного плюралізму, яка орієнтувала б не на феномен релігійної відмінності, а на формування нової цілісності як поліфонії багатоманітності релігії. Лише за таких умов релігія може претендувати на роль рушія суспільно-цивілізаційного розвитку і каталізатора у вирішенні глобальних проблем людства.